УДК 81’367.634=811.512.145

З.Н. Кириллова

ТАТАР МИЛЛИ ӘДӘБИ ТЕЛЕ ФОРМАЛАШУ ЧОРЫНДА ТЕЛ-СТИЛЬ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ИЯРТҮЧЕ ТЕРКӘГЕЧЛӘР

Данная работа посвящена исследованию сложноподчиненных предложений, образованных при помощи подчинительных союзов на материале литературных произведений и статей, относящихся к периоду формирования татарского национального литературного языка (конец XIX – начало XX вв.). Автором были проанализированы союзы, которые вводят придаточные причины *(чөнки, чөн, чөнкем, зира // зирә, мадам ки),* времени *(чөн),* условия *(әгәр, гәр, кашки // кяшки, бәртәкъдир, бәрфараз, мәвадә*), уступительности *(гәрчә, әгәрчә),* образа действия или сравнения *(гүя, гүяки, санки, санкем),* а также союз *ки,* образующий разные виды придаточных предложений. Часть подчинительных союзов являются архаичными для современного татарского литературного языка и сохранились лишь в огузской группе тюркских языков.

Ключевые слова: подчинительный союз, сложноподчиненное предложение, татарский язык, тюркские языки, архаичная форма.

This work is devoted to the study of complex proposals formed with the help of subordinate unions based on literary works and articles related to the period of formation of the Tatar national literary language (late XIX – early XX centuries). The author analyzed conjunctions that introduce subordinate reasons *(chөnki, chөn, chөnkem, zira // zirə, madam ki),* time *(chөn),* conditions *(əgər, gər, qashki // kyashki, bərtəkədir, bərfaraz, məvadə)*, concession *(gərchə, əgərchə),* mode of action or comparison *(gүya, gyaki, sanki, sankem),* as well as the conjunction ki, which forms different types of subordinate clauses. Some of the subordinate conjunctions are archaic for the modern Tatar literary language and have survived only in the Oghuz group of Turkic languages.

Keywords: subordinate conjunction, complex sentence, Tatar language, Turkic languages, archaic form.

XIX гасыр ахыры – XX йөз башы – күп гасырлар дәвамында формалашкан татар язма тел традицияләре халык теле белән кушыла барган, тел үзенчәлекләре ягыннан гаять зур төрлелеккә ия булган чор. Әлеге төрлелек шул чорда иҗат иткән язучыларның әсәрләрендә дә ачык чагылыш таба.

Ияртүче теркәгечләрне тикшерү чыганагы итеп түбәндәге татар язучыларының әсәрләре алынды: З. Бигиев, Р. Фәхретдинов, Г. Чокрый, Ф. Кәрими, Ш. Мөхәммәдев, З. Һади, Ә. Кормаши, К. Насыйри, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, Г. Тукай, Дәрдмәнд һ.б. Шулай ук Ф. Кәрими сәяхәтнамәләре һәм Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан мәкаләләре дә тикшеренү өчен материал

хезмәтен үтәде. Шуны да искәртеп үтик: Г. Тукай, Г. Ибраһимов һәм Г. Исхакый иҗатларында ияртүче теркәгечләрнең кулланылу үзенчәлекләре аерым мәкаләләрдә чагылыш тапты [Кириллова, 2016, 2017, 2018].

Татар милли әдәби теле формалашу чорында теркәгечләрнең иярченле кушма җөмлә төзү үзенчәлекләре буенча без түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1. XIX йөз ахыры – XX гасыр башы татар әдәби телендә иң күп кулланылганы – барлык төр иярчен җөмләләрне дә диярлек төзүдә катнашкан, ләкин күбрәк стилистик мәгънә белдерү өчен хезмәт иткән *ки* ияртүче теркәгече [Закиев, с. 456; Зәкиев, б. 257; Татар грамматикасы, б. 359]. Әлеге теркәгеч кергән җөмләләр арасында иярчен ия, тәмамлык, хәбәр һәм күләм җөмләле төзелмәләр зуррак урын алып тора. Мәсәлән: *Каләм кулда була торып, яшь шагыйрьгә Мәгълүмдер ки, курку белән өркү харам* (Г. Тукай). *Белмидер ки, тәкъдирнең каләме адәм үзе улып, тәкъдирне язып йөрегәнен* (З. Һади). *Адәмнең табигате шөйләдер ки, мәнфәгатен күргән кешегә мәхәббәт итәр вә зарарын күргән кешегә рәнҗер* (К. Насыйри). *Бу уйлар мине шулкадәр ваттылар ки, мин таң атмыйча йокыга китә алмадым* (Ф. Әмирхан). Мисаллардан күренгәнчә, *ки* теркәгече, хәзерге вакыттагы кебек үк, баш җөмлә составында урын ала. Тикшерелгән чор әдәби телендә шулай ук аның иярчен җөмләдәге теркәгеч сүздән соң кулланылуы да күзәтелә: *Качан ки халык күтәрелде, […] – шуннан соң гына ирек бирелде […]* (Г. Ибраһимов). *Вә никадәр ки Хак Тәгалә сине сәвәр, син ата-анаңны дәхи шөйлә сәүгәйсең вә хөрмәтләгәйсең. […] Бәс, ата-анага итагать кыйлмак фарызлардан бер фарыздыр. Нитәкки (ничек ки) Хак Тәгалә боерыр* (К. Насыйри).

2. Сәбәп мәгънәсен белдергән иярчен җөмләләр төзү өчен, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә *чөнки, чөн, чөнкем, зира // зирә, мадам ки* теркәгечләре кулланыла. Иярчен сәбәп җөмлә хасил итүче *чөнки* теркәгече күпчелек очракта яңа җөмлә башында килә: *Ник йөри мондый вакытта, ник өендә ятмый ул? Чөнки ул – мескин, ятим ул, ятар урын тапмый ул...* (Н. Думави); шулай ук баш җөмләдән өтер белән аерылган иярчен җөмлә составында да урын алырга мөмкин: *[…] бу хатны алгач та, бер минут торма, кайта күр, чөнки Батыргали кода тагын үткән елгы кебек тилерә башлаган, ахры* (Ш. Мөхәммәдев).

Көньяк төрки телләрдә иярчен сәбәп, вакыт һәм шарт җөмләләрне төзүдә катнашкан, хәзерге вакытта исә сәбәп мәгънәсен генә белдерә торган *чүн* теркәгече [Гаджиева, 1973, б. 365; Гаджиева, 1963, б. 69–72] XIX йөз ахыры – XX гасыр башы татар әдәби телендә күбесенчә *чөн* формасында кулланыла. Әлеге теркәгеч сәбәп яки вакыт мөнәсәбәтләрен белдерергә мөмкин. Мәсәлән, сәбәп мәгънәсенә мисаллар: *Һәр тараф, һәр җирдә халкың – шул металлның бәндәсе; Күрмиләр хакны, чөн алтын һәр хакыйкать пәрдәсе* (Г. Тукай). *Җавабында диеп, дуслар, чөн аннан сурдыйлар дуслар* (Г. Чокрый). *Чөн*

теркәгеченең иярчен вакыт җөмләле төзелмә хасил итүенә түбәндәге мисалларны китерергә мөмкин: *Чөн Печән базары халкы күрделәр, Барча күрешмәк өчен йөгерделәр* (Г. Тукай). *Чөн болар уникешәр яшьләренә керделәр, боларны күргән кеше егермешәр яшендә дип хыял кыйлыр иде* (Ә. Кормаши). Күренгәнчә, *чөн* теркәгеченең иярчен сәбәп җөмлә башында килүе хәзерге телдәге *чөнки* теркәгеченә туры килә, ә иярчен вакыт җөмлә барлыкка китерүче икенче мәгънәсе һәм җөмлә тибы исә хәзерге тел өчен хас түгел.

Төрек, азәрбайҗан һәм төрекмән язма истәлекләрендә урын алган *чүнким* теркәгеченең [Гаджиева, 1963, б. 156] *чөнкем* варианты тикшерелгән чор татар телендә бары Г. Тукай иҗатында гына күзәтелде: *Нәрсәдә ләззәт икән? Чөнкем ялан дөньяда кәм – Мин ләзиз шәйләр, вә ли кайсында ләззәт, кайда тәм? (Чөнки азмыни ләззәтле нәрсәләр, ләкин аларның кайсында ләззәт тә кайсында тәм?)* (Г. Тукай).

Сәбәп мөнәсәбәтен белдерү өчен, бигрәк тә XIX гасыр ахыры һәм ике гасыр чиге татар әдәби телендә фарсы теркәгече *зира* // *зирә* дә актив кулланыла. Нигездә, төрек, азәрбайҗан, гагауз һәм үзбәк телләрендә таралыш алган *зира* теркәгече [Гаджиева, 1973, б. 352; Гаджиева, 1963, б. 157–158] тикшерелгән әдәби әсәрләрдә җөмләләрне бәйләүдә үзе генә яки *ки* теркәгече белән катнаша. Мәсәлән: *Ләкин хатыннарның һиммәте боннан дәхи бәләндтер (артык, бөек). Зира анларның һиммәтләре арсланнардан гайрәтле ирләрне кәнде фәрманнары астында тотарлар* (Р. Фәхретдинов). *Әмма минем суда йөзмәкне үгрәнмәгә күңелем юк иде. Зирәки суга кермәгә курка идем* (К. Насыйри). Мисаллардан күренгәнчә, *зира* теркәгече һәрвакыт иярчен сәбәп җөмләнең башында урын ала.

Гарәп чыгышлы һәм «чөнки, әгәр шулай икән, чынлыкта» мәгънәләрен белдерүче *мадам ки* теркәгече төрек, азәрбайҗан һәм үзбәк телләрендә үтәлгән шарт мәгънәсендәге иярчен җөмләләрне барлыкка китерә [Гаджиева, 1973, б. 360]. Тикшерелгән чордагы әдәби әсәрләрдә әлеге теркәгеч сәбәп мөнәсәбәтен белдерү өчен хезмәт итә, *мадами ки, мадамә ки* формаларында да бирелергә мөмкин: *[...] бу җавапның шафи булмаячагын (файдасы тимәсен) кәндемез дә беләюр идек. Мадами ки, анларда – низам уйләдер: анлар, әлбәттә, таләп итәчәкләр* (Ф. Кәрими). *Мәдәнияте юк бер милләтнең промышленносте була алмый, мадамә ки ул юк әле, сыйнфый низагларга да иртә* (Ф. Әмирхан). Табылган барлык мисалларда да *мадам ки* теркәгече аналитик иярчен сәбәп җөмлә ясый һәм аны хәзерге телдәге *чөнки* теркәгече белән алыштырырга мөмкин.

3. Иярчен шарт җөмләләрне төзү өчен, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә *әгәр, гәр, кашки* // *кяшки, бәртәкъдир, бәрфараз* һәм *мәвадә* теркәгечләре кулланыла. Традиция буенча аналитик чара итеп каралса да, хәзерге вакытта синтетик иярчен шарт җөмлә эчендә тикшерелә торган *әгәр* теркәгече тикшерелгән чорда күбесенчә шарт фигыль кушымчасы, сирәк кенә *исә (ирсә)* сүзе белән бергә урын ала. Мәсәлән: *Бала анадан туар ин-*

сан улып, әгәр дә инсан тәрбиясе бирелмәс исә, калыр хайван улып (З. Һади). *Әгәр кушсаңыз, баш өсте, ни әйтсәңез, шуны кабул күрәм, итәм* (Ш. Камал).

Фарсы чыгышлы *әгәр* теркәгеченең *гәр* варианты бары шагыйрьләр иҗатында гына табылды, һәм бу кыскарту шигъри юлларның ритм һәм рифма бөтенлеген саклау максатында барлыкка килергә мөмкин: *Илдә бер дуст булмаса гәр*, *Ил бөтен – дошман түгел!* (Дәрдмәнд). *Иртәгә килгәнче дустлар тәндә җаным торса гәр, Шул фәлән атлы кеше кысты диермен сорсалар* (Г. Тукай). Әлеге мисаллардан күренгәнчә, *гәр* теркәгече, *әгәр* кебек үк, өстәмә роль генә үтәп килә.

Фарсы теленнән кабул ителгән, «әгәр дә» мәгънәсен аңлатучы *кашки // кяшки* теркәгече Р. Фәхретдинов, Ф. Кәрими, Ш. Мөхәммәдев, Г. Тукай әсәрләрендә һәм Г. Ибраһимов мәкаләләрендә табылды. Мәсәлән: *Кашки бу сөаль укучыларның җөмләсенең күңелләренә килсә иде, мәсьәләнең әһәмияте дәхи артыр иде* (Р. Фәхретдинов). *Аh! Кашки бу кадәр газаплаганчы, җанымны рәнҗеткәнче, башымны кылыч илә бердән чабып өзсәләр, мең мәртәбә шөкер кылыр идем!* (Ш. Мөхәммәдев). Мисалларда шуңа игътибар итәргә мөмкин: *кашки* теркәгече күп очракта *-са, -са иде* формалы фигыльләр белән кулланыла һәм теләк яки шартка бәйле теләк мәгънәләрен белдерү өчен хезмәт итә.

Шарт мәгънәсен белдергән фарсы-гарәп чыгышлы *бәртәкъдир, бәрфараз* һәм гарәп теленнән кабул ителгән, «әгәр дә мәгәр» дип тәрҗемә ителүче *мәвадә* теркәгечләренә мисаллар аз: *Бәртәкъдир милләтемез үлгән булса, без, үлгән милләтнең башы очында бер кәгазь кисәге булган газеталар шытырдатып, аны уята алырбызмы?* (Г. Тукай). *Мәвадә ул хәрәмгә бирсәләр юл, Үзеңдәй бәгъре канлар тап, әнис бул! (Үзеңдәй бәгъренә кан сауганнарны тап, иптәш бул)* (Дәрдмәнд).

4. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә *гәрчә* һәм *әгәрчә* теркәгечләре иярчен кире җөмләләрне төзү өчен кулланыла. *Әгәр* сүзеннән ясалган *гәрчә* ияртүче теркәгече [Гаджиева, 1973, б. 351] күбесенчә шарт фигыль кушымчасы яки *исә (ирсә)* сүзе һәм *да/дә* кисәкчәсе белән бергә кулланылып, иярчен кире җөмлә ясауда икенчел роль генә үти: *Гәрчә соңыннан Фәхретдин хәзрәтнең указы кайтса да, фәкать Җиһанша хәзрәткә иптәш мулла булды* (З. Һади). Бик сирәк очракта гына *гәрчә* теркәгечле иярчен җөмләнең хәбәре тулы формада була: *Таныймыйдыр кеше гәрчә тышыннан, Таный була аны кылган эшеннән* (Дәрдмәнд). *Чөнки картлар егетләрдән артыграк белерләр. Гәрчә егетләрдә бу гадәт бардыр ки, үзләренең белүен картлар белүеннән артыграк күрерләр* (К. Насыйри).

Тикшерелгән чорда бары Дәрдмәнд һәм К. Насыйри әсәрләрендә генә *әгәрчә* формасы күзәтелде: *Кибетчегә биреп, диде, китапны (Әгәрчә дәртләргә дәва бу) [...]* (Дәрдмәнд). *Туган җиремдә үләем димәк лязим килмәс. Әгәрчә ватан икенче анадыр диерләр* (К. На-

сыйри). Мисаллардан күренгәнчә, *әгәрчә* теркәгече аналитик иярчен кире җөмлә ясауда төп рольне уйный. Бары бер мисалда гына әлеге теркәгеч *-са да* формасы белән бергә кулланыла: *Әгәрчә синдә гаклы фирасәт вә һөнәр күрсәм дә, әмма нәсыйхәт тә гакыл бизәгедер* (К. Насыйри).

5. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә *гүя, гүяки, санки* һәм *санкем* теркәгечләре аналитик иярчен рәвеш җөмлә хасил итү өчен хезмәт итәләр. Хәзерге язма әдәби телдә дә актив булган *гүя* бәйләүче чарасы тикшерелгән чорда, нигездә, баш җөмләдән соң урнашкан иярчен җөмләнең башында кулланыла, *ки* теркәгече белән бергә дә килә ала: *Аларны бик сөйкемле кыяфәттә күз алга китерәм. Гүя алар бик шәфкатьле, [...] бик матурлар* (Ш. Камал). *Мостафа илә Фатыйманың да сөенечләреннән башлары гаршегә чыкты, гүя ки бөтен дөнья бонларга ихсан ителде* (Ф. Кәрими).

Тикшерелгән чорда бары Дәрдмәнд һәм Г. Тукай әсәрләрендә генә *санки* һәм *санкем* теркәгечләре табылды. *Санки* теркәгече көньяк-көнбатыш төрки телләрдә, шулай ук комык телендә чагыштыру мәгънәсен белдергән иярчен җөмләләр төзүдә катнаша [Гаджиева, 1973, б. 363]. Табылган мисаллардан Г. Тукай шигырьләрендә һәм Дәрдмәнднең истәлек-парчаларында охшату-чагыштыру мәгънәсе *санки* теркәгече ярдәмендә белдерелә: *Бар күңел хәдсез (чиксез), хисапсыз мәрхәмәт, шәфкать тулы, Санки күңлең җиргә күктән иңгүче рәхмәт юлы* (Г. Тукай). *Иске чапан белән керле чалма күргәндә, күз чиркәнә, күңел имәнә, санки үлек белән каберлек күргән кебек буласың!* (Дәрдмәнд). «Хәят» шигырендә исә Дәрдмәнд *санкем* теркәгечен куллана: *Санкем угыл-кыз туен итмәктә ул, кызган уен, Йөгрешеп, курчак төшеп менмәктә ак бармагына* (Дәрдмәнд). Күренгәнчә, *санки* һәм *санкем* теркәгечләре, иярчен рәвеш җөмлә барлыкка китереп, аның башында да, уртасында да килергә мөмкиннәр.

Йомгаклап әйткәндә, татар милли әдәби теле формалашу чорында хәзерге әдәби телдә дә актив булган *чөнки, ки, әгәр, гәрчә, гүя* ияртүче теркәгечләре белән беррәттән, аларның күпсанлы архаик вариантлары да кулланыла: *чөн, чөнкем, зира // зирә, мадам ки, кашки // кяшки, гәр, әгәрчә, бәртәкъдир, бәрфараз, мәвадә, санки* һәм *санкем.* Тикшерелгән чор татар әдәби телендә күпчелеге фарсы яки гарәп чыгышлы әлеге теркәгечләрнең зур урын алуы халыкчан тел формалашу процессында гарәп, фарсы һәм госманлы төрек теле элементларының да саклануы һәм көчле йогынтысы белән аңлатыла.

Әдәбият

Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М.: Наука, 1973. 408 с.

Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении). М.: Изд-во АН СССР, 1963. 220 с.

Закиев М.З. Татарская грамматика. Т. III. Синтаксис. Казань: ИЯЛИ АНТ, 1995. 576 с.

Зәкиев М.З. Татар синтаксисы: Югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2005. 399 б.

Кириллова З.Н. Г. Тукай иҗатында архаик ияртүче теркәгечләр // Габдулла Тукай и тюркский мир: Материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Тукая (25 апреля 2016 г.). Казань: ИЯЛИ, 2016. С. 238–242.

Кириллова З.Н. Г. Ибраһимов әсәрләрендә ияртүче теркәгечләр // Наследие Галимджана Ибрагимова в контексте многообразия культур: Материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Ибрагимова. Казань: ИЯЛИ, 2017. Б. 170–174.

Кириллова З.Н. Г. Исхакый әсәрләренең тел үзенчәлеге: ияртүче теркәгечле җөмләләр // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: Материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки. Казань: ИЯЛИ, 2018. Б. 230–234.

Татар грамматикасы. Т. III / баш мөх. М.З. Зәкиев. М.: Инсан, Казан: Фикер, 1999. 512 б.

Кириллова Зоя Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең
гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты